

МИРОН КОРДУБА.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
У БЕЛЗЧИНІ й ХОЛМЩИНІ

МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ Ч. 19.

МИРОН КОРДУБА

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
У БЕЛЗЧИНІ Й ХОЛМЩИНІ**

КРАКІВ

1 9 4 1

УКРАЇНСЬКЕ

ВИДАВНИЦТВО

Накладом »Українського Видавництва«, Краків,
Райхсштрассе ч. 34, II.

Друк.: »Нова Друкарня Денникова« під комі-
сарською управою, Краків, вул. Ожешкової 7.

Verlag: „Ukrainischer Verlag“, G.m.b.H. Krakau,
Reichsstrasse 34/II.

Druck: „Neue Zeitungsdruckerei“, Kommissarische
Verwaltung, Krakau, Orzeszkowagasse 7.

1. ПОХІД З-ПІД ЛЬВОВА ПІД ЗАМОСТЯ.

Переговори Богдана Хмельницького з польською соймовою комісією під Константиновом розбилися в останніх днях серпня 1648 р. і гетьман став поволі посуватися на захід, все ще вичікуючи на прихід татарської орди. Загроза козацько-татарського наїзду стала наближатися до центральних провінцій польської держави. Щоправда, на Волинь вирушило коронне військо в досі небувало великім числі під проводом трьох рейментарів, щоб Хмельницькому заступити дорогу, але обережність і страх перед самочинним поширенням повстанчого руху серед місцевого населення наказували шляхті сумежних земель бодай в останній хвилині подбати про самооборону. Тому 12. вересня зібрався в Белзі соймик, щоб нарадитися над способами запевнення „внутрішнього спокою, безпеки та поваги воєвідства”. Тут ухвалено воєнне поготівля: дідичі, латинське духовенство й державці коронних маєтностей мали на власний кошт із кожного десятка ланів виставити райтара (тяжко озброєного вершника); менше засібні з кожних шести ланів легко озброєного

їздця; хто посідав лише підданих-халупників, мав із кожних 30-ти хат вислати гайдука (піхотинця), але не українця („биле не русіна”). Ротмістрами для перебрання команди над поготівлям назначено від белзького повіту белзького старосту Олександра Станислава Белзецького, від грабовецького пов. коритинського старосту Станислава Сарбевського, від бузецького повіту городельського старосту Адама Суходольського. Як помічників та дорадників ротмістрам вибрано чотирьох комісарів: від белзького повіту — Вячеслава Кашовського, від грабовецького — Йосифа Браніцького, від бузецького — Самійла Сокола, від городельського — Станислава Браніцького; цих комісарів іменовано суддями в усіх справах зловживань війська. Попис воевідського війська визначено на 24. вересня під Белзом, загрожуючи високими грошовими карами всім, хто відхилився б від сповнення свого обов'язку. Додано застереження, що цього війська не вільно виводити поза межі воевідства, бо воно призначене виключно на охорону белзької землі.*) Виконання цих ухвал по-

---

*) Такий самий соймик відбувся також у холмській землі, але його постанов не знаємо, бо тамешні актові книги досі не були видані й знаходяться в недоступнім тепер для нас виленським архіві.

винно було дати доволі значну військову силу, що її утримання спадало чималим тягарем на місцеву шляхту; видно члени соймику здавали собі справу з навислої небезпеки. Однак пізніші події під Липськом біля Нароля показують, що велика частина ухвал все ж таки лишилась невиконана.

Далі події наступали по собі в прискоренім темпі. Напередодні попису воевідського війська під Белзом польська армія потерпіла страшний розгром під Пилявцями. Дня 6. жовтня появились перші татарські стежі під Львовом, а два дні пізніше надтягнуло козацьке військо. Почалася двотижнева облога Львова, що покінчилася зложенням не надто важкого окупу, призначеного гетьманом на заплату татарам. Не зважаючи на осінню пору, Хмельницький рішився йти далі в напрямі на Варшаву, але значну частину війська, головно піхотинців, виправив назад із обозовими возами, також частина татарів під проводом султана Галги вернулася на Крим, щоб відвести здобич і полон. В дальший похід вирушили татари з Тугай-беєм 24. жовтня, як передня сторожа; з ними відійшли й деякі козацькі відділи. Гетьман з головною козацькою армією виступив 26. жовтня, залишаючи у Львові стрічного брата Захара Хмельницького з наказом, щоб

збройні частини, що переходили біля Львова, не важились наближатися до міста більше, ніж на дві милі.

Похід з-під Львова до Замостя відбувався серед дуже несприятливої погоди. Була вже пізня осінь, безнастанно падав дощ, дороги порозмокали, дошкулював вогкий, пронизливий холод. Головне військо йшло широким шляхом на Куликів і Жовкву. Жовківські міщани, щоб забезпечитись від грабунку, вислали назустріч посольство з добровільним окупом 22.000 зл. Між Жовквою і Креховом був перший нічліг. Ще коли Хмельницький під Львовом переговорював з львівськими послами про окуп, зголосився до нього чернець і, передаючи дерев'яний хрестик і лист від крехівських Василян, запрошував його до монастиря в гості. Гетьман поцілував хрест, листа при чужих послах не розпечатував та висварив ченця, що так необережно поводить в таких справах. Тепер покориствувався запрошенням і провів ніч з 26. на 27. жовтня у крехівському монастирі. На другий день військо рушило далі на Магерів, Раву й Потиліч. На звістку про надхід козаків гурт равських міщан-поляків кинувся втікати на захід, забираючи з собою, що можна було, з майна. Коли під вечір приїхали до Верхрати, за намовою тамошніх людей заночували в селі. Одначе над

раном селяни кинулися на них із стрільбами, шаблями, косами і киями, декого забили, інших тяжко поранили, а їхнє майно, що було на возах, поділили між собою. До виявів релігійно-національної ворожості серед місцевого населення прийшло в Потиличу. Тут міщани під проводом своїх православних священників, Ісася та Ілька Процика, поруйнували костел і будинки латинської парохії та вбили уніятського священника. Довкільна шляхта зібралася в недалекому замку в Руді Магерівській і пробувала боронитися під проводом Юрія Белзецького. Коли надійшов відділ козацького війська, пристали до нього потилицькі міщани і багато селян з Камінки Волоської разом із своїми священниками та помагали козакам добувати замок. Замок добули, багато шляхти вирізали, самого Белзецького взяли в полон, відтак кинулися на здобичу: козаки забирали дорогоцінності, золоті та срібні речі, місцеві люди зброю й інвентар. Після відходу козаків камінчани прийшли щераз до Руди і до спілки з тамошніми селянами розібрали та спалили двір Софії Глоговської і наробили багато шкоди в дворі Юрія Крушинського.

До більших самочинних виступів місцевого населення прийшло в околицях Белзця, Нароля і Липська. Тут головним по-

двигом був наступ на польсько-жидівське містечко Липсько, власність Яна Липського. Вже 2. жовтня, мабуть на вістку про погром під Пилявцями, зібралися селяни з довкільних сіл: Крупця, Брусна (Прусна), Верхрати, Тенятиськ, Любиці, Журавців, Любелі і Преорська, числом біля 2.000 людей, серед них також кілька священників, і обступили містечко довкола, тримаючи його аж до приходу козаків, цебто майже цілих чотири тижні, в безнастанній облозі; всіх, що пробували відістатися з міста, вбивали. Коли надійшла армія Хмельницького, один козацький відділ прилучився 2. листопада до селян і поміг їм здобути міські укріплення. Наступив грабунок і поголовна різня, що її жертвою впало понад тисяча людей, майже ціле населення містечка. Вкінці підпалили будинки; згоріли: костел, 235 домів, 100 винарень, 50 броварів і солодівень. Біля 70 жидів, між ними крім нарільських були втікачі з Острога і Стоянова, вспіли з наладованим на вози добром втікти на захід. Але недалеко заїхали. Коли після нічлігу в селі Коцудзі (на захід від Фрамполя) їхали гостинцем до Янова, заступив їм дорогу шляхтич Семен Івашкович, дозорець горайських та янівських лісів, з 5 лісничими і 17 міщанами з Горая й усі вони кинулися грабувати вози. Побачивши, що самі не

дадуть ради, прикликали на підмогу людей з поблизького села Зволі (Дзволі), до спілки з ними розгромили утікачів, а їхнє майно поділили між собою.

Ця сама ватага, що облягала Липськo, ще вирізала і спалила сусідню мазурську колонію Липе разом із замком, а відтак напала на Белзець, де спалила двір, коршму і десять мазурських загород, повбивавши мешканців і багато жидів.

Селянські заворушення перекидалися також далі на захід від шляху, що ним посувалося головне козацьке військо. Так піддані із сіл Лукавця і Щуткова (на півдні від Любачева), що належали до маєтностей латинської єпископії в Перемишлі, напали на двір Данила Концького в Руді Щутківській і забрали інвентар та всі припаси. Населення сіл Замха, Обші, Обшанської Волі, Рожанця, Рожанецької Волі, Бабича і Лукової (всі вони лежать на схід від Тарногороду) пограбувало і спалило двір Олександра Коморовського, при чому згинули два його слуги-шляхтичі.

Назагал містечка й замки попри котрі переходив головний похід добровільно піддавалися козакам. В цих місцях лишав гетьман дрібні козацькі залоги для збереження харчевих припасів та іншого майна від грабунку та підпалів збоку незорганізованих своєвільних ватаг та для втриман-

ня правильної лучби. До виїмкових оборонних точок, що пробували спротиву, належав — крім згаданої Руди Магерівської — Фльоріянів-Наріль. Тут зачинився дідич Юрій Лащ, але козаки з полку Небаби, прибувши сюди 2. листопада, здобули місто без великого труду; серед вбитих найшовся дідич і латинський парох. В добування міста брали участь також озброєні селяни з Крупця, Жиравців, Брусна (Прусна), Верхрати і Мазилова. Після відходу козаків вони розграбували двір та приходили ще кількома наворотами, забираючи все до останку. Селяни з Верхрати, Прусна і Тенетиськ напали на двір Станислава Росцішевського та забрали 120 коней. Ватага з села Юрева під проводом війта Мацька Цесельчика і свящ. Василя розграбила й спалила лат. парохію та костел в Городку (на схід від Томашева). Взагалі селянські напади на двори в цих околицях повторювалися аж до відходу козаків з-під Замося; особливим завзяттям визначилося населення села Верхрати, де провідну роль грали: священик Васько Черечан, князь (війт) Васюта, мельник Остап Кочулап, Андрій та Ілько Галущаки, Іван Наливайко і ін.

3-го листопада передня козацька сторожа ввійшла до Томашева, що зовсім не пробував боронитися; невеличкий розвідчий відділ висунувся ще далі на північ і за-

ночував у селі Панькові. Тут серед ночі напав на нього висланий із Замостя польський підїзд під проводом холмськго підхоружого Самійла Реговського, зложений із місцевої шляхти та двох сотень наємних райтарів і драгонів; частину козаків висікли, інших забрали в полон, село спалили. Але, посуваючись далі на південь, підїзд вранці 4-го листопада наскочив під Наролем на сильніший відділ татарів та козаків і потерпів повний розгром. Одночасно вибралися із Замостя ще два такі підїзди: один під проводом белзького підсудка Андрія Романовського в напрямі на Угнів і Белз, другий під проводом грабовецького старости Станислава Сарбевського загнався аж під Сокаль. Оба вернулись до твердині, привозячи з собою по кільнадцять селян як „язиків”, яких тортурували, щоб видобути від них потрібні відомості, а потім вбили.

Гетьман наспів з головним військом до Томашева 5-го листопада і затримався кілька днів, щоб стягнути розсипані по боках відділи. Тут козаки захопили післанця, що віз листи від канцлера Осолінського та інших достойників з Варшави до Львова. Гетьман, дізнавшись з цих листів про загальне положення та настрої серед владних кругів у Варшаві, куди саме тоді зїхалася шляхта з цілої Річпосполитої на

вибір нового короля, та про вигляди кандидатів до корони, вислав свого гінця до Львова, зважаючи Захара Хмельницького і кс. Гунцеля-Мокрського, щоб негайно приїхали до нього, бо задумує вислати їх в посольстві до Варшави**). Варшавського післанця затримав три дні при собі та з розпечатаними листами пустив до Львова, переказуючи через нього поздоровлення львов'янам.

Вибираючись з-під Львова на Замостя, Богдан Хмельницький надіявся захопити там свого найзавзятішого ворога кн. Ярему Вишневецького. Князь Ярема походив із великопанського українського роду, але прийнявши латинську віру, став завзятим противником православної церкви й козацтва. Намагаючись здавити повстання на київсько-брацлавській пограниччі, в нечувано жорстокий спосіб знущався в липні й серпні 1648 р. над тамошнім населенням. З розгрому під Пилявцями втік до Львова, а звідси до Замостя, де мав організувати нову армію до дальшої боротьби з козаками. Одначе вже 27. жовтня покинув Замостя і поспішив до Варшави на вибір короля, пе-

---

***) Кс. Гунцель-Мокрський був колись професором в єзуїтській колегії в Ярославі, де вчився Б. Хмельницький; він посередничив у переговорах між львівськими міщанами і гетьманом в часі облоги Львова.

редавши оборону твердині ельбінському каштелянові Людовикові Вейгерові, що саме наспів туди з німецькими вояками, та городецькому старості Володиславові Мишковському. Про виїзд Вишневецького із Замостя гетьман дізнався від схоплених під Наролем учасників рейду Реговського. Проте, висилаючи наперед 6. листопада відділ Небаби з татарами під віддалене коло чотирьох миль (33 км.) від Томашева Замостя, виправив туди одного із зловлених під Наролем наємних райтарів з двома листами. В першій, писаній до зібраної в твердині шляхти й до міщан, запевнював про свою схильність до порозуміння та згоди, скидаючи вину за руїну і пролив крові на Вишневецького „Якби не він — писав — то й козацького війська тут не було б”. А що князь утік з міста, то він, гетьман, готовий відійти назад, якщо замостяни захочуть піти за прикладом Львова та заключити згоду, тоді нікому з них навіть волос з голови не впаде; в противному випадку не відступить від міста, поки не сповниться Божий присуд. В додатковій записці ще висказав надію на швидкий вибір нового короля та побажання, щоб цей вибір випав на королевича Яна Казимира. В другій листі, адресованій до „полковника Вейгера, капітана й усіх офіцерів чужої земної німецької компанії”, гетьман, ва-

жаючи — очевидно помилково — Вейгера за вожда німецького наємного війська армії Вишневецького, пропонував йому і його воякам, щоб тепер, коли князь їх покинув, пристали до козаків, як своїх побратимів у способі життя, що, так само, як і вони, „привикли шаблею заробляти на кусник хліба”.

Ці листи привіз райтар цього самого дня під вечір до Замостя. Тут від схоплених підїздами „язиків” вже знали, що Хмельницький прийшов до Томашева, проте рішили негайно спалити передмістя, щоб не давати ворогові захисту. Незабаром ціле море вогню розлилося довкола мурів міста. Неприготовані на це передміщани кинулися рятувати щонайцінніше з майна та товпилися біля одинокого ще отвореного вузького підземного входу коло північного заборолу, бо ворота були вже позачинювані та забарикадовані підсипами землі. Лише частині вдалося дістатися до середини города; впускали переважно молодих мужчин, здібних до воєнної обслуги. Більшість мусіла залишитись за мурами. Погода була дуже непривітна: дрібний дощ із снігом сік немилосердно, холодний вітер пронизував наскрізь. Перемерзлі міщани з жінками та дітьми тинялися по дорогах, шукали захисту під мурами твердині, у возах, ямах та ровах. Незаба-

ром після приїзду рейтара з листами надійшли із сходу вислані наперед козацькі й татарські відділи та стали прилаштовувати обоз. Західній вітер гнав їм в очі хмари диму з пожежі передмість, але це їх не бентежило. Навпаки, користуючись димовою заслоною, кинулися на передмістя, забирати людей і останки майна. До них стріляли з города, але це їх не спиняло вештатися попід мурами. Цього вечора або вночі захопили табуни коней і стада худоби, що находилися в просторім саді по східнім боці міста.

Між тим у городі зібралася старшина на раду. Відчитали привезені райтаром листи та обдумували, яку дати відповідь. Рішили підхопити мировий тон, що його подав гетьман та старатися дипломатичними переговорами виграти на часі в надії, що тимчасом вибраний король пришле якийсь порятунок, а потім осіння непогода та студінь примусить козаків до відвороту. Проте достойники й шляхта висловлювали у відповіді своє вдоволення з миролюбної заяви гетьмана, впевнюючи, що з свого боку не подадуть ніякої причини до переміни його доброї волі. Повідомляли, що саме недавно вислали послів до Варшави добиватися підписання мира з козаками та повернення спільних сил проти ворога Річипосполитої; цим послам пору-

чійли також обстоювати за вибором „такого короля з-поміж уроджених в Короні королевичів, що був помічний до мира” з гетьманом. Вдаючи, що не зрозуміли згадки Хмельницького про угоду „за прикладом Львова”, тобто виразного натяку на окуп, зазначили загально, що коли б потрібно було яких дальших умов між ними і козаками, очікуватимуть відповіді від гетьмана. Вейгер відповів окремо від себе чемно й згідливо, але щоб відсунути всі непорозуміння щодо характеру своєї ролі в польським війську, підкреслив своє становище ельбінського каштеляна і сенатора, зазначаючи, що його люди, хоч не-поляки, почувуються синами Річипосполитої. Користаючи, що місто ще не було обложене, старшина вислала ще цієї самої ночі відписи всіх листів до Варшави, благаючи негайної помочі. Оригінали своїх відповідей передала на другий день уранці через сурмача в козацький обоз.

Висилаючи листи, Хмельницький переказав, що ще ніч підожде на відповідь у Томашеві. На другий день, в суботу 7. листопада, вирушив із своїм почотом в дальшу дорогу й около полудня став під Замостям. Тут уже від ранку стали появлятися по різних боках міста щораз нові відділи козацького війська, розтаборюючись по всіх довкільних селах та містечках. Де-

які частини підсувалися під самі мури, щоб поробити приготування до облоги. Не зважаючи на густі гарматні стріли, кинулися спускати став, що охоронював твердиню від південного боку. Оборонці зробили збройний випад і перекопали греблю в іншому місці, так що вода залила заглибину під східньою стіною муру і біля недавно збудованого млина, а також міст на палях, що провадив на янівське передмістя.

2. Облога Замостя.

Так почалася облога Замостя. Було це зовсім нове місто, що його заснував перед 70 роками канцлер і великий коронний гетьман Ян Замойський, якого рід виводився з українського села (Старого) Замостя, положеного 12 км. далі на північ. Завдяки багатим засобам та могутнім впливам засновника місто швидко розвинулося у важний торговельний та культурний осередок. До торговельного розвою причинилося перенесення столиці польської держави з Кракова до Варшави, через що Замостя стало вузлом шляхів Варшава—Київ—і Варшава—Львів. Культурним вогнищем зробила його академія, що мала поширювати латинську науку на українських землях Річипосполитої. Саме в часі подій, що про них оповідається, Замостя доходило

до вершка свого розвитку і здобуло собі назву „золотого города”. Власником міста був тоді калуський староста Ян Замойський, внук засновника, швагер кн. Яреми Вишневецького; в часі облоги він перебував у Варшаві.

Замостя мало також славу нездобутої твердині. Вже само положення міста добре надавалося до оборони. Побудоване при спливі річок Топірниці та Лабуньки, було від заходу та почасти від півночі окружене багнами, від півдня заслонював просторий став, лише зо сходу був легкий доступ. Саме з цього боку побудовано найсильніші укріплення. Доступ до міста боронив спершу широкий та глибокий рів з підмурованими боками. За ровом здіймався товстий, незвичайно високий мур, проведений довкола цілого міста у виді доволі правильного пятикутника. В середині висоти муру находився широкий виступ (ґзимс), що перешкоджував приставляти драбини. Для зміцнення оборонности муру побудовано сім круглих заборол (бастіонів) менш-більш у рівних відступах від себе. Між заборолами та стіною муру приміщено тяжку артилерію; заслонена зовсім заборолом, вона обстрілювала цілий простір здовж муру, не даючи ворогові спромоги зібратися під стінами. Стрільниці в стінах муру були обернені в напрямі заборол. Із вну-

трішнього боку твердині мури були підперті валом такої ширини, що на його хребті можна було обернути віз, запряжений шестернею. До міста вело трое воріт: львівські — від сходу, янівські — від південного заходу і люблинські — від півночі; крім цього біля північного заборолла находився вузький підземний вхід. Серед міських будівель визначалися особливо палата Замойських із розкішним садом та огородами й будинок академії; крім латинських та вірменського костелів була в південно-східнім куті ще й українська церква, хоч за постановою основника міщани мали визнавати лише римо-католицьку віру.

Оборонність твердині зміцнювали багаті засоби зброї, передовсім велика кількість артилерії. Крім гармат, розставлених при стрільницях, на мурах були й запасові, щоб на випадок потреби заступити ушкоджені; декілька з них уставлено на костелі. В останній хвилині впроваджено ще гармати з деяких поблизьких замків. Пороху та куль було подостатком. На випадок пожежі порозміщувано на стрихах бочки з водою, передаючи опіку над ними мешканцям дому. Робили заходи й про безпеку від голоду. Кожна міщанська родина повинна була перед комісією виказатися харчевими припасами на пів року; хто цього не

мав, того мали виселити з міста. Однак практичне й послідовне переведення цієї постанови навряд чи було можливе серед тодішніх умовин. Число оборонців було незвичайно велике. Крім постійної двірської залоги Замоївських (800 люд.) і міщанської та академічної міліції, кн. Ярема Вишневецький лишив тут зібране у Львові військо. Каштелян Вейгер, що пустився йти на Україну, але внаслідок розвитку подій затримався в Замості, привів із собою півтори тисячки німців. В останніх днях наїхало около чотири тисячі шляхти, головно з белзької землі. Таким робом збройна сила Замостя досягла 10—12 тисяч люда — числа, рішуче завеликого на залогу міста, що його ціле населення у звичайний час не досягало цієї цифри. Хоч як воно може видатися дивним, саме це накопичення зайвої мілітарної сили було найслабшою стороною оборони, бо перекреслювало всі обрахунки про харчеве забезпечення твердині. Також передміщани, що в хвилині спалення передмість втиснулись до середмістя, причинилися до збільшення харчевого запотребування. Другим відемним для оборони моментом була недостатня кількість води до пиття.

Хмельницький був добре поінформований про відносини в обложеному місці і пристосував відповідну тактику. Добування

приступом такої міцної твердині з такою незвичайною великою залогою коштувало б великих жертв та не обіщувало певного осягу, бо в козацькім війську не було тяжкої артилерії. Та це й зовсім не лежало в його плянах. Вже досвід із Львовом показував, що гетьман покищо не мав наміру поширювати своєї тривкої займанщини на західно-українські землі; тим менше залежало йому на добутті твердині, положеної на так далеко на захід висунених країнах, що її посідання не могло дати підстави до дальших воєнних операцій. Головною метою походу під Замістя було вимогти на Польщі санкціонування козацької управи на Придніпрянщині. Таку санкцію повинен був дати король, бо козаки засадничо лише короля признавали господарем держави. А що саме тоді мав відбутися вибір нового короля у Варшаві, гетьман став із козацькою армією на самій межі корінної Польщі, щоб загрозити дальшого походу підперти вибір приемливого кандидата та нововибраного короля спонукати до навязання з ним переговорів, а цим самим присилувати признати козацтво політичною стороною. Тому воєнні операції обмежував до дрібних зачіпок та ненадійних наскоків, щоб тримати залогоу в безнастанній тривозі та одночасно провадив з командою города листувачня

Одержавши відповіді від замостян і від Вейгера, Хмельницький ще тієї самої днини (7. листопада) вислав новий лист до „панів з цілим лицарством”. Висловив радість із приводу їхньої заяви миролюбного настрою, зазначивши, що хоч підійшов під місто з кільканадцятьома тис. війська, то зовсім не на те, щоб його приступом добувати. Так вони дожидають вістей із Варшави, він також з того ж самого приводу мусить тут зупинитися; в дописці, мов мимохіть, пригадв своє домагання з попереднього листу, яке панове мовчки поминули: „Напевно ваші милості краще зробите, якщо з огляду на власне здоровя поведетеся з нами, як львовяни”.

Спокійний та чемний настрій цих обох листів гетьмана замостяни пояснили собі як вияв його непевного, клопітливого положення. Кружляли вісті, що в козацькім таборі шириться невдоволення, що проти Хмельницького наростає опозиція. Тому у своїй відповіді вдарили в тон більшої самопевности, закидаючи гетьманові, що всупереч його миролюбним заявам козаки грабують, палять, забирають стада і чинять інші шкоди. Щодо натяку на окуп, зложений львовянами, дозволили собі на непристойний жарт, що не годиться воякам домагатися дарунків від вояків і вільної шляхти; все ж таки вони згідні гетьманові,

як „лицареві в дорозі”, післати дещо труків, яких тепер на селах бракує. Та Хмельницький не дався вивести з рівноваги. В третім листі, писанім цього самого дня (7 листопада) вечором, старався опрокинути закид нельояльності, покликуючи на строгий заказ робити якінебудь шкоди, що його видав своїм військам; коли ж не зважаючи на те дещо таке діється, то годі всіх припильнувати, бо у війську „не одної матері діти, особливо тяжко бігати за татарською ордою”. Відтак ще раз пригадав, що не вадило б панам подумати про „контентацію”, як це вчинили львовяни, додаючи, що цього домагається не для себе, але для татарів, яких треба винагородити за труд та поміч; сподіючись, що в цій справі дійде до порозуміння, досі не велів починати военних кроків. Вкінці жадав видачі татарського посла, котрого всупереч звичаєві ще від літа тримають у місті. Оба домагання стрінулися з рішучою відмовою. Пани з цілим лицарством відповіли, що властиво не знають, як львовяни загодили гетьмана та заявили, що не мають нічиїх скарбів, з яких належалась би заплата татарам; не вони їх закликали на війну, то й не на них лежить обовязок їх оплачувати; щодо татарського посла, то його затримали з наказу Річипосполитої і без її призову не можуть його випустити, проте, як чужо-

земного посла, тримають його в шані.

Діставши з міста в неділю (8. листопада) вранці таку відповідь, Хмельницький обурився і зреагував сердитим листом, що в нім замість дотеперішнього фамільярного тону зазвучали докори й погрози. Застерігаючись проти непристойних жартів та крутійств, заявив, що якщо панове відказуються дати окуп, татари самі його пошукають на їхніх жінках та дітях. Военний похід не обмежиться лише до Замостя, але досягне Висли й перейде поза Вислу. Надії польської шляхти на поміч марні та й їй уже не доведеться їздити по козаках, виграючи приєднану дарунками старшину проти черні: „тепер ми всі разом”. Пригадав долю Бродів і вислід спроб шляхецького збройного спротиву в Руді Магерівській та Наролі, пересилаючи zarazом поклін від полоненого там Белзецького.

Зараз після висилки листа велів війську готуватися до наступу. До цього спонукали його ще деякі об'яви невдоволення серед старшини, що закидала гетьманові марнування часу, а один із полковників Чорнота мав навіть кинути підозріння, що Хмельницький шкодує панського майна, бажаючи піддобритися полякам. Коло полудня загрімилі козацькі гармати. Стріляли масивними кулями до мурів і запальними картачами на місто, щоб викликати пожежу. Хоч обстріл

не тривав довго, стріли поробили чимало шкоди в будинках. Одночасно відбувся немов пробний наступ. Під заслоною дерев'яних щитів виступила насамперед чернь, а за нею післав гетьман цих полковників, що нарікали на безділля. Наступ не повівся: було чимало вбитих і ранених; сам полковник Чорнота дістав кулю в ногу і це значно проходило його палкість. Але в місті ні стала тривога. Замостяни побоювалися, що вночі прийде до загального наступу; населення товпилося по костелах, духовенство відправляло молебні. Але наступу не було, ніч перейшла спокійно.

В понеділок (9. листопада) почалося пересування облягаючого війська. На янівським передмісті появилися великі товпи черні під проводом, як у місті здогадувалися, полковника Петра Головацького. Сюди перейшла також частина козаків і обсадила двір. Гетьман заквартирувався з північного боку на фільварку францішканів. Наступного дня полковник Гладкий зайняв обведений муром двір, т. зв. „Красний Беріг”, положений за ставом по південнім боці міста. З різних боків почали стягатися відділи селянської черні, щоб безперервним перстеном замкнути обложених. Вони часто підсувалися під самі мури, козацькі відділи трималися оподалік. Таким чином окружено твердиню із сходу, пів-

ночі й півдня; західний, багnistий бік був і без цього непрохідний. Обложені старалися перешкоджувати цим приготуванням несподіваними випадками з-за мурів. Вже раз першого дня зробили наскок на янівське передмістя, де пожежа залишила костел св. Катерини ненарушеним. Побоюючись, щоб козаки не покористувалися костелом як догідною позицією до обстрілу міста, підпалили його. При випаді в понеділок вдалося замостянам захопити 30 коней наладованих різним добром. З другого боку чернь і татари розпускали загони далеко в глибину краю, поширюючи спустошення скрізь аж по Вислу. В Білгороау зруйнували костел св. Марії Магдалини і монастир францішканів, пограбили багато містечок і сіл, як Луків (над Танвою), Девятир (на схід від Чесанова), Вязовницю (над долішнім Сяном) і ін. „Снопа збіжжя не побачиш на десять миль довкола Замостя” — пише один учасник, а інший додає: „З Люблина й Казимира все, що жило, втікало за Вислу”.

Бачивши, що козаки зовсім не думають вертатись додому, а, навпаки, готуються до довшої облоги, зібрана в Замостю довкілляна шляхта зажурилася долею своїх фільварків і занепокоїлася виглядами на голодування в обложеній твердині; тому спонукала команду навязати наново перервану

переписку з Хмельницьким. Лист, висланий вечором у вівторок 10. листопада, був зредагований у зовсім іншій тоні, як попередній. Тут шляхта благала гетьмана пощади для своїх маєтностей, підкреслюючи, що між ними нема нікого, хто посягав би на права й вольності запорозького війська, навпаки — багато з них на соймах обстоювало за пошануванням цих прав та за втриманням корисного для Річчипосполитої союзу з козаками. Навязуючи до переказаного в останнім листі гетьмана поклону від Белзецького, просили відомостей про інших полонених, повідомляли, що в них знаходиться корсунський полковник Калина, взятий в полон після відходу Вишневецького, та пропонували виміну полонених. Разом із листом вислали гетьманові кілька бочок вина в дарунку. Цього ж дня наспіли до обозу призовані зі Львова Захар Хмельницький і кс. Гунцель-Мокрський.

До сумирного та згідливого тону замість достроїв і Хмельницький свою відповідь. В ній ще раз покликався на виданий суворий наказ палення фільварків, зазначив, що не сумнівається про прихильний до козацтва настрій декого із шляхти, нап'ятував Конецпольського та Вишневецького, як головних спричинників теперішньої руйни, при якій, на жаль, поруч із вин-

ними мусять терпіти і невинні. На доказ своєї миролюбности покликався на приг-товане до висилки до Варшави посольство кс. Мокрського, який, користуючися особистими зв'язками із сенаторами, буде старатися допровадити до мира і злагоди; його повороту він, гетьман, дождатиме тут, під Замостям, і був би дуже радий, якби цей посол хочби й за три дні вернувся. Свій лист переслав Хмельницький у середу (11. листопада) вранці не через звичайного післанця, але через свого „кума” Їжовського, який мав обложеною ще дещо усно переказати.

Кс. Мокрському прийшлося ще перед відїздом до Варшави піднятися в Замостю такої самої ролі мирового посередника, яку відограв у Львові. Чи на запросини замостян, чи може за спонукою гетьмана він зараз після повороту Їжовського вибрався до твердині і відбув із старшиною нараду. Представив загальне положення і радив шукати порозуміння з Хмельницьким. Розвелася гаряча дебата. Деякі завзятіші рішуче противилися, інші більше критично оцінювали вигляди дальшої оборони. Вказували на щораз ґрунтовніше винищування шляхотських маєтностей і населення в околиці, звертали увагу на деякі недобрі прояви, що стали виступати в місті: ще не минуло цілих п'ять днів від початку облоги,

а вже почала давати про себе знати недоста-ча харчів: бездомні, що напхалися до міста, хорували і вмирали від голоду та холоду, коні масово гинули з браку паші, зависла гроза вибуху пошести. Чимале вражіння зробила вістка, що саме цього дня надійшов під Замостя Кривоніс із своми полками, які здобули собі широкий розголос незвичайною відвагою та безпощадною жорстокістю. Остаточо переважила твереза думка. Порішили розпочати формальні переговори про окуп і просили Мокрського виєднати у гетьмана приємливі умовини.

Вислід посередництва прийняв Хмельницький із вдоволенням до відома, що виразно зазначив в листі до замостян, писаним наступного дня, в четвер, 12. листопада, та заразом бажання, щоб дальші переговори велися не секретно листами, але явно через присланих повновласників. Очевидно, гетьманові ходило головнo про збереження прeстiжу, щоб назовні було видно, що замостяни перші звертаються до нього з проханням мира. З цим листом кс. Мокрський виправився вдруге до міста і спонукав обложених сповнити волю гетьмана. Вибрали двох шляхтичів: Олександра Грушецького і Юрія Мороховського, які негайно явилися в козацькiм обозі. Заки почалися переговори, Хмельницький велів

показати висланцям прилади, приготовані до наступу, м. ін. величезні драбини, витесані з цілих дерев, довгі 20 ліктів і такі широкі, що трьох людей могло одночасно стояти на однім щаблі; до двигнення такої драбини треба було 50 людей. Велике вражіння зробила на послів безмежна самопевність та безтурботність облягаючих. З усіх сторін надходили з розїздів відділи козаків і татарів, вели полонених, гнали худобу та везли здобич; з цим усім широко розтаборювалися по полях, не ставляючи чат, ані не заряджуючи ніяких засобів безпеки. Дивувала їх також товариська поведінка гетьмана з козаками та легкий доступ, який кожний мав до нього.

Одночасно з навязанням урядових взаємин припинено з обох сторін ворожі кроки, — настало перемир'я. Почалися довгі та вперті торги про висоту окупу. Спершу Хмельницький зажадав 200 тисяч дукатів. Замостяни заявили, що це просто немислима сума, божилися, що в місті нема ніяких засобів, ні в грошах ні в товарах. Отже вибралася до Замостя окрема комісія, złożена з трьох козаків і двох татарів, під проводом полковника Лукіяна Мозирі, щоб перевірити справжню виплатність міста; за цей час Грушецький і Мороховський сиділи в козацькім обозі, як закладники. Вкінці після шестиденних переговорів геть-

ман здволився 20 тисячами зол.; як окуп такої знатної твердині, була це дуже невеличка сума, що мала хіба символічне значіння.

Між тим 15. листопада виїхав кс. Мокрський в супроводі почоту 40 козаків під проводом Захара Хмельницького до Варшави, отримавши від гетьмана усну інструкцію і два листи: один до королевича Івана Казимира, другий до сенату. В листі до королевича гетьман представив свій похід від Замостя як збройну демонстрацію з метою підперти його кандидатуру на королівський престіл, висказав побажання, щоб він став самодержцем, як інші королі, а не таким, як його попередники, що були в неволі у „побічних короликів” — магнатів, та домагався вдержання грецької віри в цілості і скасування унії.

В листі до сенату широко розписався про гноблення козаків Конецпольським та варварські жорстокості Вишневецького, ждав покарання цих обох головних винуватців заколоту і виставив домагання, яких сповнення мало б стати підставою замирення, а саме загальної амнесії, підчинення козацтва під безпосередню владу короля і скасування унії. Зміст листу до королевича стане більш зрозумілий, якщо згадаємо, що ще перед цим, мабуть із кінцем жовтня, Ян Казимир, загрожений

суперництвом свого брата Карла Фердинанда, вислав до Хмельницького шляхтича Юрія Ермоловича з проханням підтримати його кандидатуру, обіцяючи козакам повну амністію та поширення їхніх вольностей. Хоч Ермолович не встиг упору дібратися до козацького обозу, бо захворів подорозі, все ж таки мабуть зумів якимсь чином повідомити гетьмана про свою місію. За цим здогадом промовляє рішуча заява Хмельницького в хосен Яна Казимира в першій листі до замостян і уклад листу переданого через Мокрського, що є немов відповіддю на посольство Ермоловича. Становище гетьмана не було без впливу на вислід королівської елекції. Щоправда, Мокрський приїхав до Варшави вже після вибору, але вже довго перед цим кружляли глухі погоски, що кандидатура Яна Казимира козакам миліша, ніж його брата, і з його особою вязалися надії на швидке поладнання грізної української завірухи. Чимале вражіння викликала заява Хмельницького в листі до замостян, якого відпис, як ми згадували, команда Замостя вночі 6—7 листопада вислала до Варшави. Цей відпис надійшов до столиці 12 листопада, а вже наступного дня королевич Карло Фердинанд, що його вигляди в останніх днях помітно змаліли, зрікся своєї кандидатури. Уступлення найсильнішого суперника

поставило вибір Яна Казимира понад усякий сумнів. Почуваючи себе вже володарем Польщі, королевич цього самого дня, коли Мокрський виїздив з-під Замостя, вислав до гетьмана свого секретаря Якова Смяровського із зазивом, щоб заперестав воєнних ділань, вертався з військом на Придніпрянщину, обіцяючи негайно туди вислати своїх послів в цілі поладнання всіх непорозумінь та козацьких домагань. Два дні пізніше (17. листопада) відбулася елекція: Яна Казимира одноголосно вибрали польським королем. Кс. Гунцель-Мокрський, занедужавши вдорозі, приїхав щоліш 24. листопада до Варшави. Відповідь на привезені ним листи та усне посольство вислав Ян Казимир, вже як справжній польський король, 27. листопада через посла Станіслава Голдаковського.

Тимчасом по закінченню торгів про окуп та виплаченню умовленої суми під Замостям настала повна згода. Хмельницький велів випустити на волю 60 поляків, схоплених козаками в Руді і Наролі в полон, між ними і Юрія Белзецького. Між облягаючими та обложеними швидко навязалися безпосередні взаємини. В першу чергу зацвіла торгівля. Козаки й татари радо міняли добичу на готовий гріш. Замостяни за дешеву ціну скуповували золоті та срібні речі, одіж, полотно, худобу, тощо. Серед

козаків був попит на тютюн, вино, горілку. Від татарів можна було звичайних полонених викупити по золотому за особу; полону із заможніших кругів, за який могли б надіятися більшого окупу, не мали. Ці торговельно-мирові взаємини мали однак для замостян доволі неприємний наслідок. З приводу негігієнічного відживлювання в поході серед козацького війська поширилася кривава бігунка (дизентерія), яка тепер перекинулася до міста, забираючи зпоміж виснаженої бідноти багато жертв.

З настанням перемиря Хмельницький переселився до села Лабуньок, положеного 8 км. на південний-схід від Замостя, де замешкав у дворі шляхтича Млотковського. Тут 17. листопада дав відправу першому, що завітало до нього, заграничному посольству. Були це посли від семигородського князя Юрія І. Ракоці, які приїхали до козацького обозу під Львовом в хвилині, коли козаки вже вибралися в дальший похід під Замостя. Семигородський князь просив гетьмана про підтримку кандидатури свого молодшого сина Жигмонта на польський престіл та жертвував козакам збройний союз. Хмельницький дав прихильну відповідь і для дальшого ведення переговорів вислав з відїзджаючими семигородцями козацьке посольство до князя під проводом Івана Виговського. Сильний

відділ, біля 3.000 люда, проважав оба посольства аж до семигородської границі.

Не зважаючи на остаточну згоду й одержання умовленої суми окупу, козацьке військо не рухалося з-під Замостя, хоч пошесть і холод дошкулювати все більше. Загомоніли голоси невдоволення з бездільного обозування. Татари й частина козаків хотіли вертатись додому, інші настоювали, щоб іти далі в глибину Польщі. Але гетьман твердо рішився лишитись на місці, дождити повороту кс. Мокрського та ясної відповіді Варшави. На щастя розвязка прийшла швидше ніж можна було надіятися. Вже в четвертий день після відїзду Мокрського, в саме полудне 19. листопада, чати дали знати, що від півночі, сітанецькою дорогою, їде королівський посол. В обозі настала метушня. Замостяни занепокоїлися, думаючи, що ладиться несподіваний напад на місто і що швидше метнулися зайняти оборонні становища на мурах. Гетьман вислав полковника Чорноту з 600 їздцями зустрічати посла. Був це Яків Смяровський, що поспішаючи вже четвертого дня після виїзду з Варшави став під Замостям. — Чорнота привітав його, зіскочивши враз з іншими членами старшини з коней; відтак старшина окружила посла та його конвій,

беручи їх поміж себе у перший ряд, і при звуках труб, сурм та бубнів провела попри мури Замоєтя до Лабуньок. Коли приїхали до двору, де жив гетьман, всі козаки, вистрілили з рушниць. Хмельницький вийшов назустріч до половини двору і провів посла до кімнат. Коли почув, що Ян Казимир вже вибраний королем, велів стріляти з гармат. З уваги на припізнену пору посла відвели на його квартиру, відкладаючи святочне послухання до завтра.

Смяровський ще цього вечера розвідав, що деякі із старшин, головне Кривонос та Головацький, обстоюють, щоб не вступатися зі зайнятих земель аж до підписання тривкого трактату з Польщею. Тому придумав хитру інтригу, щоб у Хмельницького викликати недовіря до них, збудити підозріння щодо їхніх намірів. На довірчій розмові перед святочним послуханням остеріг гетьмана, що, як деякі полонені козаки на муках зізнали, він — гетьман — має у війську ворога, який бажає позбавити його булави й життя; також просив, щоб на святочнім послуханню не було Кривоноса, бо цей ватажок зруйнував його майно, позабивав його дітей і жінку, а восьмилітнього сінка продав татарам; як-щоб тепер став із ним віч-на-віч, ніщо в світі його не спинить встромити шаблю

клятому ворогові в серце. На святочне послухання посла зібралось у Хмельницького стільки старшини, скільки змогло зміститися в кімнаті. Гетьман виступив у шкарлатнім жупані із срібними петлицями та в фіялковій фєрезі, підбитій найкращими соболями. Коли королівський посол передав листи і, вложивши шапку на голову, почав правити своє посольство, всі приявні поздїмали шапки та при кожній згадці королівського імени похиляли голови. Хмельницький у відповіді перш за все поздоровив Яна Казимира з його вибором на короля, при чім заgrimіли гармати. Коли після півгодинної пальби втихло, заявив, що, коли б були кого іншого вибрали королем, він з козаками пішов би на Краків і дав корону тому, кому б захотів; тепер обіцює королеві вірну службу і, сповняючи його волю, вернеться на Придніпрянщину та буде там дожидати королівських комісарів.

Одначе Смяровському прийшлося побрїювати ще інші труднощі. Деякі із старшин, що не були на святочнім послуханню, стали докладно розпитувати гетьмана про мету посольства й домагалися показання королівського листу. Читаючи лист, завважили, що посол обіцював дещо таке, про що в листі не було згадки. Коли ж до цього

ще побачили печатку шведського королівства і підпис Яна Казимира без титулу польського короля*), підняли гамір, вигукуючи, що це не посол, але якийсь ошуканець або шпиг, що його треба закувати в кайдани і вислати до Трихтимирова. Смяровський, дізнавшись про це від свого інформатора, сміло сам пішов на їхню нараду і присягою та переконливими доказами поборов всі підозріння; підтримав його й гетьман, виясняючи, що в дипломатичних взаєминах важне це, що посол устно говорить, бо лист має лише значіння посвідки достовірності посла.

Вечером відбувся пир, де „козацьким звичаєм подано шість страв і доброго вина”. Коли гетьман пив здоровя короля, загули всі гармати.

Посольство Смяровського принесло те, чого Хмельницький покищо бажав, тобто признання нововибраним польським королем козаків за рівноправну воївну сторону та обітницю негайної висилки комісії для полагодження козацьких домагань. ---

---

*) В хвилині висилки Смяровського Ян Казимир ще не був формально вибраний польським королем, проте покористувався титулом шведського короля, що перейшов на нього в спадщині по братові Володиславові IV.

Дальший побут під Замостям уже не мав цілі, тому гетьман дав наказ до відвороту. Навантажені добичею вози разом із 16-літнім сином гетьмана Тимошем вибралися ще давніше в дорогу; 21. листопада були вже під Жовквою, відкіля після дводенного відпочинку поїхали далі. Генеральний відворот почався в суботу 21. листопада. В першу чергу вирушила артилерія. За нею наступного дня відїхали татари з Тугайбеєм і гетьманський обоз, в понеділок 23 відїшла головна частина козацьких полків. — Цього ж дня гетьман відправив Смяровського, висилаючи разом із ним до Варшави козацьке посольство з листом до нововибраного короля, та зараз на другий день 24. вибрався сам у дорогу, простуючи на Сокаль, Берестечко й Паволоч. Після відходу Хмельницького zostалися під Замостям лиш дрібні відділи черні під проводом Мозири, братів Капустів, Гири, Вовка і ін. Замостяни, щоб їх позбутися, безнастанно стріляли до них з мурів та, почувуючи тепер за собою чисельну перевагу, докучали їм оружними випадками. Вкінці по двох днях забралися й ці останки; 27. листопада отворено міські ворота і в костелах відправлено благодарні богослуження.

Посольство Голдаховського дігнало Хмельницького аж на Волині.

